

ShahAli bin Abd al-Ali and his Persian Translation of *Majalis al-Nafayes* *Tazkareh* by Amir AliShir Nawayi

Hadi Bidaki¹

1. Introduction

Poets' Tazkarehs are one of the most important sources of literary history, which have been written since the 6th century AH until now, and one of them is Majalis al-Nafayes, which was written by Amir AliShir Nawayi around the year 896 AH in Joghatai Turkish. This work is considered to be the third Tazkareh of poets, but it is the first Tazkareh of an era in which was written about 460 poets from the second half of the 9th century and the first half of the 10th century, especially in the Herat literary center of the Timurid period. Due to the importance it has had in the history of Persian literature and the history of Tazkareh-writing, Majalis al-Nafayes has been translated into Persian several times after its compilation, the fourth of which was done by ShahAli bin Abd al-Ali in Balkh.

2. Research Background

Charles Rieu was the first person to introduce ShahAli and his translation 130 years ago in half a page, and 50 years after that, Ali-Asghar Hikmat translated and quoted Rieu's content in the introduction to his publication of two translations of Majlis al-Nafayes (Latif-Nameh and Hasht-Behesht) and his information has gradually infiltrated the contents of corrections, history of literature, articles, dissertations and most of our contemporary books, directly or indirectly.

After searching in library and electronic sources, it was found that the contemporary research about Majlis al-Nafayes is mostly based on its two translations, namely Hasht-Behesht and Latif-Nameh, and so far there has been no independent or related research about a translation of ShahAli whose content is beyond the knowledge of Rieu and his followers.

3. Research Method

This is a library research, so its data is based on manuscripts and printed books.

4. Analysis

In his translation, the translator of Majalis al-Nafayes is stated to be ShahAli bin Abd al-Ali and ShahAli bin Banda Ali al-Kabali known as Shah-Beyg is said to be the author of Meyar al-Dorra; so it is almost certain that he is the translator of Amir's Tazkareh. He considered AliShir to be the same as the author of Meyar al-Dorra; this is what the authors of Tabaqat Akbari and Tavarikh have also mentioned. According to the epilogue of Meyar al-Dorra and the references of Heravi and Badauni, ShahBeyg was from Kabul, Afghanistan, and according to the preface of Meyar al-Dorra, he authored this work in Akbarabad, India, under the name of

1-Assistant Professor of Persian Language and Literature, Mazandaran University, Babolsar, Iran; email: h.bidaki@umz.ac.ir

ORCID: 0000-0002-0718-7096

10.48308/hlit.2025.237175.1342

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Sultan Shah Shuja', and at that time he was engaged in acquiring knowledge. Therefore, it seems that between the years 949-962 AH, he joined the court of Shah Shuja', the ruler of Malwa (the central state of India) from Kabul, and composed the Meyar al-Dorra in his name, but when the situation in Akbar Abad deteriorated in 968 AH, he went to serve Din Muhammad Khan, the ruler of Balkh, and translated Majalis al-Nafayes in his name. It seems that when Din-Muhammad was deposed from the rule of Balkh in 986 AH, ShahAli went back to Akbarabad there and joined the court of Jalal al-Din Akbar, the Gurkan king of India, because Heravi introduced him as one of Akbar Shah's officers, according to Badauni's writings. At least until 1003 AH, he helped him in suppressing the rioters and this is the last information we have about the end of ShahBeyg's life. From ShahAli or ShahBeyg, two written works are left: 1- Meyar al-Dorra, which is an Arabic commentary on al-Dorra al-Fakhera by Abd al-Rahman Jami, also known as Vojudiya and Tawhidiya. 2- The translation of Majalis al-Nafayes, which is the fourth translation of Amir AliShir Nawayi's Tazkareh.

So far, two different dates have been mentioned for the translation of ShahAli, each of which is taken from a manuscript: 1- 1006 AD onwards 2- 983 A.H.

Of the two dates mentioned, the year 983 AH mentioned at the end of the Karachi version is correct and the approximate date 1006 AH is incorrect, because the ruler who ShahAli made his translation in his name is Din-Muhammad bin Pir Mohammad Khan Shibani who ruled between 968-986 AH. He was the ruler of Balkh and ShahAli decorated his translation with his praise three years before he was removed from the government, not Din-Muhammad bin Jani-Khan Shibani. who ruled a part of Khorasan between 1006-1011 AH.

ShahAli's translation is neither completely thematic nor without shortcomings, but it is a mixture of thematic and literal translation. In addition, ShahAli sometimes did not translate some sentences or even some stories. He has also translated many Turkish verses of Majalis al-Nafayes into Persian.

The two existing versions of ShahAli's translation have minor and major differences, some of which have entered the text of the versions due to the carelessness or possession of the scribes and are mostly limited to words or phrases, but others are different. Verbal and semantic changes are more than a few words and come from the translator's rewriting.

Two manuscripts of ShahAli's translation have been identified and introduced so far: the copy of the National Museum of Karachi in Pakistan, which was written by Muhammad Saleh bin Yusuf Haji Bukhari in the 11th century AH, and the copy of the National Library of London, the date of writing and the name of the author are unknown, but it seems that it was written shortly after the Karachi version in the 11th century, and contrary to that, it was not spared the errors and slips of the book.

5. Conclusion

ShahAli bin Abd al-Ali is the fourth translator of Majalis al-Nafayes by Amir AliShir Nawayi; he completed his translation in 983 AH. There are two manuscripts of this translation, one of which is preserved in the National Library of London, and although it has omissions at the end and the date of translation and writing is unknown, the translator's details are mentioned in the first pages. The second edition is kept in the library of the National Museum of Karachi, and although the end of it is intact and includes the date of authorship and writing, its initial pages are worn and lack the translator's information. This issue has caused some catalogers to mistakenly consider this version as another translation of Majalis al-Nafayes. Each of these two is a separate version of ShahAli's translation; they have significant differences, so that sometimes some sentences differ from each other, sometimes sentences or verses from one of the versions are deleted, and sometimes some stories have been completely omitted from one of the versions. In any case, ShahAli translated 453 of the 460 biographies of Majalis al-Nafayes in both texts and compared to the previous translations, Hasht-behesht

and Latayefnameh, it contains more biographies than Amir AliShir's Tazkareh. ShahAli's translation method, contrary to his claim, is neither completely thematic nor without shortcomings, but it is a mixture of thematic and literal translation, and some stories are left either completely or partially untranslated. ShahAli has also translated many Turkish verses of Majalis al-Nafayes into Persian while the previous translators, Qazvini and Fakhri, did not pay attention to them in Hasht-behesht and Latayefnameh.

6. Acknowledgments

I feel it necessary to express my gratitude to three honorable people who did not spare any help in the preparation of the manuscripts of ShahAli's manuscripts: Mrs. Dr. Ursula Sims-Williams, Curator of Iranian Languages at the British Library; Honorable Mr. Wajid Javad, President of Pakistan Urdu Development Association; Mrs. Dr. Fatemeh Hasan, Trustee of Pakistan Urdu Development Association.

Keywords: ShahAli, translation of Majalis al-Nafayes, Amir AliShir Nawayi.

دو فصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۷، شماره ۲، (پیاپی ۸۸ / ۲) پاییز و زمستان ۱۴۰۳

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۱۴۸ تا ۱۶۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۶

شاه‌علی بن عبدالعلی و ترجمه فارسی او از تذکره مجالس النفایس امیر علی شیر نوایی

هادی بیدکی^۱

چکیده

شاه‌علی بن عبدالعلی چهارمین مترجم تذکره مجالس النفایس امیر علی شیر نوایی است که در این مقاله، هم احوال و آثار او بررسی شده و هم به ضرورت و روش تصحیح ترجمه او پرداخته شده است. این مترجم به احتمال قوی همان شاه‌علی بن بنده علی کابلی معروف به شاه‌بیگ، مؤلف معیارالدرة است که از کابل به اکبرآباد رفته و اثر نامبرده را به نام حاکم مالوه، شاه شجاع درآورده، سپس به بلخ مهاجرت کرده و مجالس النفایس را نه پس از سال ۱۰۰۶ ق به نام دین محمدخان بن جانی بیگ، حاکم هرات بلکه در سال ۹۸۳ ق به نام حاکم بلخ، دین محمدخان بن پیرمحمدخان شیبانی ترجمه کرده و پس از مدتی به امرای اکبرشاه گورکانی، حاکم آگره پیوسته است. ترجمه شاه‌علی نسبت به دو ترجمه قبلی، هشت‌بهشت و لطایف‌نامه مشتمل بر سرگذشت‌های بیشتری از مجالس النفایس است. از این ترجمه دو نسخه خطی که هر کدام تحریری جداگانه است، در کتابخانه موزه ملی کراچی و کتابخانه ملی لندن نگهداری می‌شود. افتادگی صفحه اول نسخه کراچی باعث شده تا آن را به اشتباه ترجمه ناشناسی از مجالس النفایس معرفی کنند.

کلیدواژه‌ها: شاه‌علی، ترجمه مجالس النفایس، امیر علی شیر نوایی.

^۱ h.bidaki@umz.ac.ir

۱- استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

ORCID: 0000-0002-0718-7096

doi: 10.48308/hlit.2025.237175.1342

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

۱. مقدمه

تذکره‌های شاعران از مهمترین منابع تاریخ ادبیات‌اند که پیشینه آنها در زبان فارسی به قرن ۶ ق می‌رسد، اما از آنجاکه متن مناقب‌الشعرای ابوطاهر خاتونی (تالیف حدود ۵۳۰ق) تاکنون شناسایی نشده، بنابراین لباب‌الالباب محمد عوفی (تالیف ۶۱۸ق) و تذکره‌الشعرای دولتشاه سمرقندی (تالیف ۸۹۲ق) اولین و دومین آثار در تاریخ تذکره‌ها محسوب می‌شوند که متن آنها تا عصر ما باقی مانده و آنها را باید در ردیف تذکره‌های عمومی دانست.

چهار سال پس از تالیف تذکره‌الشعرا، امیر علی شیر نوایی (ف. ۹۰۶ق) مجالس‌النفایس را در حدود سال ۸۹۶ق به زبان ترکی جغتایی نوشت که سومین تذکره شاعران به شمار می‌رود، اما نخستین تذکره عصری است که درباره ۴۶۰ شاعر از نیمه دوم قرن ۹ ق و نیمه اول قرن ۱۰ ق به‌ویژه در کانون ادبی هرات عهد تیموری تألیف شده و محتوای آن شامل یک مقدمه و مؤخره و هشت مجلس است که امیر علی شیر بیشتر شاعران معاصر خود را در آن معرفی کرده است: دیباچه که امیر علی شیر در آن به محتوای کتاب و انگیزه خود از تألیف آن پرداخته است؛ مجلس اول: ۴۶ شاعر که امیر علی شیر آخرین سال‌های عمر آنها را درک کرده، اما به ملازمتشان نرسیده است؛ مجلس دوم: ۹۳ شاعر که امیر علی شیر در دوران کودکی و جوانی خود به ملازمت و صحبت آنها رسیده است؛ مجلس سوم: ۱۷۴ شاعر که امیر علی شیر با بعضی از آنها ملازمت و مصاحبت داشته است؛ مجلس چهارم: ۷۲ فاضلی که به شعر مشهور نبوده‌اند، اما لطایف و ظرایف بسیاری از آنها در هیئت نظم ظاهر شده است؛ مجلس پنجم: ۲۱ امیرزاده و آزاده اغلب خراسانی که طبع شاعری داشته، اما در سرودن شعر مداومت نکرده‌اند؛ مجلس ششم: ۳۲ فاضل غیر خراسانی که دیوان اشعار داشته‌اند؛ مجلس هفتم: ۲۲ سلطان و شاهزاده که یا شعرخوانی آنان خوب بوده یا ابیاتی را به نظم درآورده‌اند؛ مجلس هشتم: سلطان حسین میرزا که مطلع بسیاری از اشعار جغتایی او به ترتیب حروف قافیه نقل و تفسیر شده است؛ خلوت که امیر علی شیر دو ملاقات ادبی خود با سلطان حسین را شرح داده است.

مجالس‌النفایس تا کنون چند بار چاپ شده است: ۱. چاپ سنگی در سال ۱۹۱۸م در تاشکند ۲. چاپ سویمه غنیوا در سال ۱۹۶۱م در همان جا ۳. چاپ کمال ارسالان در سال ۲۰۰۱م در ترکیه ۴. در دست چاپ هادی بیدکی در تهران.

این تذکره بنابر اهمیتی که در سیر تذکره‌نویسی و تاریخ ادبیات فارسی داشته و دارد، پس از تالیف چند بار به فارسی ترجمه شده که عبارت‌اند از: ۱. ترجمه حکیم محمد قزوینی به نام هشت‌بهشت در استانبول، بین سال‌های ۹۲۷-۹۲۹ق ۲. ترجمه سلطان‌محمد فخری هروی به اسم لطایف‌نامه در هرات، بین سال‌های ۹۲۸-۹۲۹ق ۳. ترجمه شیخ‌زاده فیض نیمردانی به نام بقیه نقیه در سال ۹۶۱ق ۴. ترجمه شاه‌علی بن عبدالعلی در بلخ، در سال ۹۸۳ق ۵. ترجمه میرزا عبدالباقی شریف رضوی متخلص به وفا در هند، در اواسط قرن ۱۳ق (بیدکی، ۱۳۹۶: ۵۴) ۶. ترجمه عبدالغفور دستیار در سر پل افغانستان، در سال ۱۳۹۶ش ۷. ترجمه تحت‌اللفظی هادی بیدکی در بجنورد، در دست چاپ.

از هفت ترجمه مذکور، ترجمه اول، دوم و ششم به ترتیب در سال‌های ۱۳۹۸، ۱۴۰۰ و ۱۳۹۶ش تصحیح و منتشر شده، ترجمه پنجم هنوز چاپ نشده، ترجمه سوم در حال تصحیح و ترجمه هفتم در نوبت انتشار است، اما ترجمه چهارم موضوع اصلی این مقاله است که تصحیح و تحقیق آن تمام شده و به‌زودی منتشر خواهد شد.^۱

پیشینه پژوهش

چارلز ریو^۲ (۱۸۹۵: ۷۱)، فهرست‌نویس نسخه‌های خطی کتابخانه ملی لندن (موزه بریتانیا) نخستین کسی بود که شاه‌علی و ترجمه او را ۱۳۰ سال پیش در حد نصف صفحه معرفی کرد و ۵۰ سال پس از آن، علی‌اصغر حکمت مطلب ریو را در مقدمه چاپ خود از دو ترجمه مجالس‌النفایس، یعنی لطایف‌نامه و هشت‌بهشت، ترجمه و نقل کرد (امیر علی شیر نوایی، ۱۳۶۳:

مقدمه، لج- لد) و با این کار ترجمهٔ سومی از تذکرهٔ امیر علی‌شیر را به ایرانیان شناساند، به‌طوری‌که اطلاعات حکمت به‌تدریج در منابع کتاب‌شناسی و تاریخ ادبی نفوذ کرد و مطالب تصحیح‌ها، تاریخ ادبیات‌ها، مقالات، پایان‌نامه‌ها و بیشتر کتاب‌های معاصرمان با واسطه یا بلاواسطه و امدار و محدود به اطلاعات حکمت دربارهٔ شاه‌علی و ترجمهٔ اوست، بنابراین اگر گلچین معانی (۱۳۵۰، ج ۲: ۱۲۵-۱۲۶) در کتاب مرجعی مثل تاریخ تذکره‌های فارسی به شاه‌علی و ترجمهٔ او اشاره کرده، صرفاً در حد اطلاعات منقول حکمت از ریو است و مطالب منابع بعدی نیز بیشتر برگرفته از نوشتهٔ گلچین معانی و حکمت است.

همچنین پس از جست‌وجوهایی که در منابع کتابخانه‌ای و الکترونیکی انجام شد، معلوم گردید که تحقیقات معاصر دربارهٔ مجالس‌النفایس بیشتر بر اساس دو ترجمهٔ آن، یعنی هشت‌بهشت و لطایف‌نامه انجام شده (وبسایت‌های نورمگز، کتابخانهٔ ملی ایران، ایراندک) و تا کنون تحقیق مستقل یا مرتبطی دربارهٔ ترجمهٔ شاه‌علی که مطالب آن فراتر از اطلاعات ریو و پیروان او باشد، نوشته نشده است، پس در این مقاله سعی شده تا با احوال شاه‌علی و ترجمهٔ او بیشتر آشنا شویم.

۲. بحث و بررسی

در منابع تذکره و کتاب‌شناسی قرن‌های گذشته به شاعر یا نویسنده‌ای به نام شاه‌علی بن عبدالعلی و ترجمهٔ او از مجالس‌النفایس اشاره نشده است، اما به احتمال قریب به یقین می‌توان مترجم تذکرهٔ امیر علی‌شیر را همان مؤلف معیارالدره دانست که مؤلفان طبقات اکبری (تالیف ۱۰۰۲ق) و منتخب‌التواریخ (تالیف ۱۰۰۴ق) او را معرفی کرده‌اند.

۲-۱. احوال شاه‌علی

مشخصات مترجم مجالس‌النفایس در ترجمهٔ او بعینه «شاه‌علی بن عبدالعلی» ذکر شده (امیر علی‌شیر نوایی، ۱۱ق ب: ۲) و «شاه‌علی بن بنده علی الکابلی المعروف به شاه‌بیگ» هم مؤلف معیارالدره است (شاه‌بیگ کابلی، ۱۰ق: خهر ۸۴). اکنون اگر «بندهٔ علی» را فارسی‌شدهٔ «عبدالعلی» در نظر بگیریم، احتمال دارد که مترجم مجالس‌النفایس و مؤلف معیارالدره یک نفر به نام «شاه‌علی» و معروف به «شاه‌بیگ» و «کابلی» باشد، بنابراین ممکن است شاه‌بیگ‌خان کابلی همان کسی باشد که هروی (۱۹۳۱، ج ۲: ۴۴۰) و بداؤنی (۱۳۸۰، ج ۲: ۲۸۱) نیز به همین صورت از او یاد کرده‌اند.

غیر از شاه‌علی یا شاه‌بیگ مورد بحث، دو نفر دیگر با لقب شاه‌بیگ و شاهی‌بیگ در قرن ۱۰ق وجود داشته‌اند که اولی شاه شجاع بن ذوالنون ارغون، دومین حکمران ارغونی (حک. ۹۱۱-۹۲۸ق) در سند است (زامباور، ۲۵۳۶: ۴۳۰) و دومی محمدخان بن شاه بداغ بن ابوالخیر مشهور به شیبک‌خان (حک. ۹۰۶-۹۱۶ق)، نخستین حاکم شیبانی در ماوراءالنهر (لینپول، ۱۳۶۳: ۲۴۲). طبق انجامهٔ معیارالدره (شاه‌بیگ کابلی، ۱۰ق: خهر ۸۴) و اشارهٔ هروی (۱۹۳۱، ج ۲: ۴۴۰) و بداؤنی (۱۳۸۰، ج ۲: ۲۸۱)، شاه‌بیگ از مردم کابل افغانستان بوده که طبق دیباچهٔ معیارالدره، این اثر را در اکبرآباد هند به نام سلطان شاه شجاع درآورده و در آن هنگام مشغول اکتساب علوم بوده است (شاه‌بیگ کابلی، ۱۰ق: ۱-۲)، بنابراین به نظر می‌رسد که او بین سال‌های ۹۴۹-۹۶۲ق از کابل به دربار شاه شجاع، حاکم مالوه - ایالت مرکزی هند - پیوسته و معیارالدره را به نام او تالیف کرده، اما وقتی در سال ۹۶۸ق اوضاع اکبرآباد نابه‌سامان شده، از آنجا به خدمت دین محمدخان، حاکم بلخ رسیده و مجالس‌النفایس را به نام او ترجمه کرده است. گویا وقتی دین محمد در سال ۹۸۶ق از حکمرانی بلخ خلع شد، شاه‌علی از آنجا دوباره به اکبرآباد رفته و به دربار جلال‌الدین اکبر (حک. ۹۶۳-۱۰۱۴ق)، پادشاه گورکانی هند پیوسته است، زیرا هروی (۱۹۳۱، ج ۲: ۴۴۰) او را جزو امرای اکبرشاه معرفی کرده که به نوشتهٔ بداؤنی (۱۳۸۰، ج ۲: ۲۸۱)، حداقل تا سال ۱۰۰۳ق در سرکوب اغتشاش‌گران به او یاری رسانده است.

مصحفی همدانی (۱۳۸۸: ۱۳۳) گویا نخستین تذکره نویسی است که شاعری به نام یوسف بیگ متخلص به یوسف را فرزند شاه بیگ خان کابلی دانسته که از طب و نجوم هم آگاهی داشته و سرانجام در شاه جهان درگذشته است. اختر هوگلی (۱۳۹۲، ج ۲: ۸۶۴) هم افزوده که زادگاه محمدیوسف بیگ دهلوی کابل بوده، اما در دهلی نشو و نما یافته تا به شاگردی محمد اشرف خان میر منشی درآمده و در ایام جوانی در سال ۹۵۹ ق درگذشته است.

این محمدیوسف از شاعران قرن ۱۰ ق است که احوال او در نفایس المآثر کامی قزوینی (۱۳۹۵: ۵۵۱)، هفت اقلیم رازی (۱۳۸۹، ج ۱: ۴۸۳) و منتخب التواریخ بداونی (۱۳۸۰، ج ۳: ۲۳۲) به اختصار ذکر شده و مطالب مصحفی و دیگر تذکره نویسان برگرفته از اطلاعات این تذکره هاست، با این تفاوت که کامی محمدیوسف را فرزند میر محمدباقی دانسته و رازی و بداونی هم از پدر او نامی نبرده اند، بنابراین به نظر می رسد که بهتر است به پیروی از تذکره نویسان معاصر شاه علی، محمدیوسف را پسر میر محمدباقی بدانیم، نه فرزند شاه بیگ خان کابلی.

آخرین اطلاعی که از پایان عمر شاه بیگ در دست است، سفر او به قندهار در سال ۱۰۰۳ ق برای فراری دادن از بکان است که بداونی (۱۳۸۰، ج ۲: ۲۸۱) به آن اشاره کرده است.

۲-۲. آثار شاه علی

از شاه علی یا شاه بیگ تا کنون دو اثر مکتوب به جا مانده است:

۲-۲-۱. معیار الدرّه:

نسخه خطی آن در کتابخانه مجلس شورای اسلامی تهران به شماره ۳۲۵۰ نگهداری می شود و متن آن ۱۷۳ صفحه و هر صفحه آن ۱۷ سطر دارد، اما نام کاتب و تاریخ کتابت آن پاک شده و فقط «محمد بن» قابل خواندن است. این رساله شرحی عربی بر الدرّه الفاخره عبدالرحمان جامی است که به وجودیه و توحیدیه نیز معروف است. محتوای اثر جامی شامل مباحثی درباره توحید و تصوف و اثبات واجب و وحدت، مطابق با مذاق عرفاست، اما شرح شاه علی ردّی های بر عقاید جامی و شاگردان اوست (حائری، ۱۳۴۷، ج ۱۰ ب ۲: ۸۳۰).

۲-۲-۲. ترجمه مجالس النفایس:

محققان ترجمه شاه علی را تا سال های ۱۳۴۸-۱۳۵۰ ش به پیروی از حکمت (امیر علی شیر نوایی، ۱۳۶۳: مقدمه، لچ) سومین ترجمه مجالس النفایس می دانستند تا اینکه گلچین معانی (۱۳۵۰، ج ۲: ۱۲۵) ترجمه دیگری از این تذکره را به نام بقیه نقیه معرفی کرد و ترجمه شاه علی پس از آن در جایگاه چهارمین ترجمه تذکره امیر علی شیر قرار گرفت.

الف. کتاب شناسی

در هیچکدام از دو نسخه موجود ترجمه شاه علی به نام آن اشاره نشده و به نظر می رسد که مترجم برخلاف قزوینی و فخری که هرکدام به ترتیب نام جداگانه و خاص هشت بهشت و لطایف نامه را برای ترجمه خود از مجالس النفایس برگزیده اند، او ترجمه خود را نامگذاری نکرده و به ناچار باید از این ترجمه با عنوان ترجمه شاه علی یاد کنیم.

تا کنون دو تاریخ متفاوت برای ترجمه شاه علی ذکر کرده اند که هرکدام برگرفته از یک نسخه خطی آن است: ۱. سال ۱۰۰۶ ق به بعد که ربو (۱۸۹۵: ۷۱) و به تبع او، حکمت (امیر علی شیر نوایی، ۱۳۶۳: مقدمه، لد)، گلچین معانی (۱۳۵۰، ج ۲: ۱۲۶) و محققان بعدی آن را ذکر کرده اند و معتقدند که شاه علی ترجمه خود را به نام دین محمد بن جانی بیگ درآورده و دین محمد

از سال ۱۰۰۶ ق به بعد حاکم هرات بوده است. ۲. سال ۹۸۳ ق که در انجامه نسخه کراچی ابتدا «ثلاث و ثمانین و تسعمائه» مذکور بوده، اما «ثلاث و» بعداً بر اثر مرمت نسخه زیر چسب مانده است (امیر علی شیر نوایی، ۱۱ ق الف: ۴۹) و اشرف^۳ (۱۹۷۱، ج ۱: ۱۳۱) نیز همین تاریخ را فهرست‌نویسی کرده است. البته در آخرین سطر انجامه هم تاریخ ترجمه در قالب ماده تاریخ ذکر شده که مطابق با حساب اجدد برابر است با ۸۹۳:

«چون فارسی رقم زده از بهر آن گرفت تاریخ او رقم زده ترکی بفارسی»

(امیر علی شیر نوایی، ۱۱ ق الف: ۴۹).

از این دو تاریخ مذکور، سال ۹۸۳ ق مذکور در انجامه نسخه کراچی درست است و تاریخ تقریبی ۱۰۰۶ ق نادرست است، زیرا حکمرانی که شاه‌علی ترجمه خود را به نام او درآورده، دین محمد بن پیرمحمدخان شیبانی است که بین سال‌های ۹۶۸-۹۸۶ ق حاکم بلخ بوده (منشی، ۱۳۸۰: ۱۰۲) و شاه‌علی سه سال پیش از خلع او از حکومت، ترجمه خود را به مدح او مزین کرده است، نه دین محمد بن جانی‌خان شیبانی که بین سال‌های ۱۰۰۶-۱۰۱۱ ق حکومت بخشی از خراسان را بر عهده داشته است (همان: ۱۱۹)؛ بنابراین ممکن نیست که شاه‌علی ترجمه خود را به نام دین محمد بن جانی‌بیگ درآورده باشد که حدود ۲۳ سال پس از اتمام ترجمه‌اش به حکومت رسیده است.

کمیابی نسخه‌های ترجمه شاه‌علی و عدم دسترسی به آنها از یکسو و اظهار نظر نادرست نوشاهی (۱۳۶۲: ۸۰۲) درباره نسخه کراچی از دیگر سو باعث شده تا هیچ محقق در تاریخ تقریبی ریو و پیروان او تردید نکند، یعنی پس از ریو، اشرف (۱۹۷۱، ج ۱: ۱۳۱) نسخه دوم ترجمه شاه‌علی را در کراچی فهرست کرده و با وجود اینکه دیباچه آن افتادگی داشته، مترجم را شاید از سر حدس اما به درستی همان شاه‌علی، مترجم نسخه لندن دانسته است، اما وقتی نوشاهی (۱۳۶۲: ۸۰۲) نسخه کراچی را دوباره فهرست‌نویسی کرده، برخلاف اشرف مترجم را جز شاه‌علی و نسخه مذکور را ترجمه ناشناسی از مجالس‌النفایس معرفی کرده است. پس از اظهارات نوشاهی و مقایسه تصویر هر دو نسخه کراچی و لندن معلوم شد که نسخه کراچی تحریر دیگری از ترجمه شاه‌علی در لندن است، نه ترجمه دیگری از تذکره امیر علی شیر.

شاه‌علی انگیزه خود از ترجمه مجالس‌النفایس را در دیباچه اثرش چنین ذکر کرده است:

نموده می‌آید که فصیح‌ترین زبانی که از آن، شاعران حکمت‌شعار به لطایف گفتار آیند و لطیف‌ترین بیانی که به آن ناظران سحرآثار صحایف‌شعار آریند، بعد از کلام فصاحت‌فرجام عربی، لسان ملاحات‌انجام فارسی است و الفاظ ترکی نزد صاحبان سیف و قلم و بخشیان به علم و دانش علم، چون بی ترکیب عرب و عجم، ناتمام بلکه بسیار ناسرانجام است، لاجرم منشیان فضیلت‌نشان در مناشیر متمکنان سریر ریاست از کمال کیاست قلم زبان را به گفتن و زبان قلم را به نوشتن آن کم رنجه می‌دارند و خود را به تقریر و تحریر آن جز به ضرورت سیاست مشوش نمی‌دارند، خصوصاً در این زمان خجسته‌اوان حضرت سلطان عالمیان... سلطان دین محمد بهادر... که فصحا و بلغا را زبان و دوات را دهان از انشاد و انشای آن بسته‌اند و از مکالمات و مکاتبت آن به حکم عقل و خرد رسته‌اند؛ بنابراین خادم عقل و کمال، شاه‌علی بن عبدالعلی که در میان ابنای زمان معترف به کمی است و به زبان امثال و اقراں متصف به ابکمی، تذکره‌الشعرا امیر علی شیر را به التماس بعضی اخوان فارسی کتابت کرده، مضمون کلام منورش بی شائبه قصور می‌آرد (امیر علی شیر نوایی، ۱۱ ق ب: ۱-۲).

او در دیباچه ترجمه‌اش به روش خود این چنین اشاره کرده: «مضمون کلام منورش بی شائبه قصور می‌آرد» (همان: ۲)، اما ترجمه او نه کاملاً مضمونی است و نه بدون کاستی بلکه هم مخلوطی از ترجمه مضمونی و تحت‌اللفظی است، مثلاً درباره خواجه ابوالوفا خوارزمی در مجالس‌النفایس ذکر شده: «خوارزم خلقی غایت ملکی صفاتیغی دین خواجه‌نی ییر فرشته‌سی

دیرلار ایردی و خواجه علوم ظاهری و باطنی‌نی تکمیل قیلیب ایردی. تصوف‌دا یخشی مصنفاتی بار...» (همان، بیتا: ۶۶۰) [خلق خوارزم از غایت صفات ملکی، خواجه را فرشته- روی- زمین می‌گفتند و خواجه علوم ظاهری و باطنی را تکمیل کرده بود. در تصوف مصنفات خوب دارد...] و شاه‌علی آن را تحت‌اللفظی این‌چنین ترجمه کرده است: «خلق خوارزم خواجه را از غایت ملکصفاتی، فرشته روی زمین می‌گفتند. تکمیل علوم ظاهر و باطن کرده بود و در فن تصوف تصنیفات دارد» (همان، ۱۱ق الف: ۲)؛ در عوض درباره حافظ سعد در *مجالس‌النفایس* مذکور است:

هری شهری‌نینک لوند و ایچکوچی یکیت‌لاری انکا مصاحب بولور ایردی‌لار، بو جهت‌دین آلاردین ناهموار معاش و بی‌اندام اطوار ظاهر بولور ایردی. حضرت میرغه معلوم بولغاج، آنی اوز صحبتی‌دین محروم قیلیب خانقاه‌دین اخراج قیلدی‌لار و بویوردیلار کیم حجره‌سین بوزوب توفراغین خانقاه‌دین تاشقاری تاشیدیلار (همان، بیتا: ۶۶۰)

[جوانان لوند و شراب‌خوار شهر هری با او مصاحب می‌شدند، از این جهت از ایشان معاش ناهموار و اطوار بی‌اندام ظاهر می‌شد. همین‌که برای حضرت میر معلوم شد، او را از صحبت خود محروم کرده، از خانقاه اخراج کردند و فرمودند که حجره‌اش را ویران کرده، خاکش را از خانقاه بیرون انداختند]، اما شاه‌علی آن را این‌چنین ترجمه به مضمون کرده است:

هم‌مشربان او با او جمع شدند، از این جهت بی‌اندامی‌ها و معاش ناهموار از او و مصاحبانش ظاهر شد. حضرت میر او را از برکات صحبت خود محروم گردانیدند و حجره او را که در خانقاه ایشان بود، ویران کرده، خاکش را بیرون انداختند (همان، ۱۱ق ب: ۲). همچنین شاه‌علی گاه برخی از جملات سرگذشت‌ها و گاهی یک یا چند سرگذشت را به‌طور کامل ترجمه نکرده است، مثلاً در *مجالس‌النفایس* چنین ذکر شده: «سید علی هاشمی سید هاشمی‌نسب و خوش‌طبع یکیت ایردی. عبداللطیف‌میرزا ملازمتی‌دا بولور ایردی. سپاهی‌لیق هم قیلور ایردی. بو مطلع اینک دور کیم» (همان، بیتا: ۶۶۱) [سید علی هاشمی سیدی هاشمی‌نسب و جوانی خوش‌طبع بود. در ملازمت عبداللطیف‌میرزا می‌بود. سپاهی‌گری هم می‌کرد. این مطلع از اوست که...]، اما شاه‌علی جملات خط‌کشی‌شده را ترجمه نکرده (همان، ۱۱ق الف: ۴) یا سرگذشت کامل این هشت شاعر مذکور در *مجالس‌النفایس* را به فارسی برگردانده است: سید محمد کربلایی و مولانا ایازی در مجلس دوم، مولانا افضل، مولانا شادی، مولانا خلقی، مولانا قانعی و پهلوان کاتب در مجلس سوم و مولانا حسن حصاری در مجلس ششم.

شاه‌علی بسیاری از ابیات ترکی *مجالس‌النفایس* را هم به فارسی ترجمه کرده و آنها را با حرف اختصاری «ک» از ابیات تذکره امیر علی شیر تفکیک داده است: «بر خواطر اولوالالباب مخفی و محبوب نماند که ابیاتی که به فارسی ترجمه کرده شده، از تصرفات کاتب است و هر جا کافی که نقش کرده شد، نیز اشارت به این معنی است» (همان الف: ۴۹)، مثل ترجمه دو رباعی مذکور در اختتامیه مجلس چهارم، ششم و هفتم (همان: ۳۹پ، ۴۶پ، ۴۸پ). البته ابیات ترجمه‌شده شاه‌علی گاه بدون علامت در نسخه‌های ترجمه او ذکر شده و گاه همراه با دو کلمه «ترجمه» در نسخه کراچی و «لکاتبه» در نسخه لندن، مثلاً ترجمه رباعیات مندرج در اختتامیه مجلس سوم و پنجم نسخه کراچی که علامت مشخصی ندارند (همان: ۲۹ر، ۴۲پ) یا ترجمه ابیات مولانا امیری، حاجی ابوالحسن، مولانا قطبی و مولانا نعیمی در نسخه کراچی (همان: ۵ر، ۶ر) و ترجمه رباعی دیباچه و اختتامیه مجلس اول در نسخه لندن (همان ب: ۲، ۱۵پ).

دو نسخه موجود از ترجمه شاه‌علی تفاوت‌های ریز و درشتی با هم دارند که باید این نوع اختلافات را مجزای از هم در نظر داشت و در گروه قرار داد:

۱. اختلافاتی که بر اثر سهل‌انگاری یا تصرف کاتبان به متن نسخه‌ها راه یافته و بیشتر در حد کلمه یا عبارت است.

۲. تفاوت‌های لفظی و معنایی بیش از چند کلمه که برخی از جملات حذف، اضافه یا اصلاح شده است. این اختلافات که هم

در نثر و هم در نظم وجود دارد، باید برآمده از تحریر مجدد مترجم باشد که به چند گونه در هر دو نسخه ثبت شده است: گاه برخی از جملات در دو نسخه با یکدیگر متفاوت است، مثل مولانا شرفالدین علی یزدی «مدون فن معما نیز ایشانند که حلل نام کتابی در این باب تصنیف کرده‌اند و مناظر و منتخب نیز از مصنفات ایشان است» در نسخه کراچی (همان الف: ۷پ) و «تدوین فن معما ایشان کرده‌اند و حلل و مناظر و منتخب نیز از مصنفات ایشان است» در نسخه لندن (همان ب: ۱۶پ) یا «ابراهیم‌شاه، تخلص او ادهمی است» در نسخه کراچی (همان الف: ۴۴پ) و «ادهمی، تخلص ابراهیم‌شاه ترکمان است» در نسخه لندن (همان ب: ۹۵ر). گاهی نیز جملات یا ابیاتی از یکی از نسخه‌ها حذف شده، مثلاً جمله «مزارش در ولایت نیشابور در قریه مهرآباد است» درباره میر مخدوم و بیت

«هرچند قد کشی رخ تو بیش سوزدم سوزنده‌تر شود چو شود برتر آفتاب»

از مولانا بدخشی در نسخه لندن (همان: ۵ر، ۱۱پ) یا بیت

«گه معتکف دیرم و گه ساکن مسجد یعنی که تو را می‌طلبم خانه به خانه»

از مولانا خیالی و جمله «مگر ملهم غیب در بیان کیفیت شعرش این بیت را بر زبان او انداخته» درباره مولانا آتشی در نسخه کراچی (همان الف: ۳پ، ۴پ) حذف شده است.

اختلاف تحریرها همیشه در حد جمله یا بیت نیست بلکه گاه برخی از سرگذشت‌ها کاملاً از یکی از نسخه‌ها حذف شده است، مثل سرگذشت بیست شاعر که در نسخه لندن ذکر شده (همان ب: ۲۴-۲۸پ)، اما نسخه کراچی آنها را ندارد و برخی از آنها عبارت‌اند از: سرگذشت شاه بدخشان، ابن لعلی، مولانا عبدالصمد بدخشی، مولانا یوسف‌شاه، خواجه ابواسحاق، سید کاظمی، مولانا محمد معمایی و...

همچنین شاه‌علی علاوه بر متن ترجمه، گاه در ترجمه ابیات ترکی نیز تجدید نظر کرده است، مثلاً ترجمه این بیت

«کیلیب‌تور اول گل و بیر هفته توروب بارادور بو اوت کونکل کا توشوب جان نی کویدوروب بارادور»

از حاجی ابوالحسن و ترجمه آن در نسخه کراچی:

«آمد آن گل هفته‌ای در گلستان و می‌رود می‌فرزد آتش حرمان به جان و می‌رود»

(همان الف: ۶ر)

و در نسخه لندن:

«گل آمد و یک هفته بشد باز روان است دل سوخته زین داغ غم کار به جان است»

(همان ب: ۱۳پ)

یا این بیت

«کوروب اغیارنی فی الحال ایلیک کوکسوم کا کیم اوردوم ایماس تعظیم اوچون خنجرلاری زخمی نی یاشوردوم»

از ابراهیم محمدخلیل و ترجمه آن در نسخه کراچی:

«دست بر سینه نهم بیم رقیبان دارم هست در سینه مرا داغی و پنهان دارم»

(همان الف: ۴۱پ)

و در نسخه لندن:

«سینه ز تعظیم میدان کز اغیار بوسم آن زخم که هست از ابر خنجر یار»

(همان ب: ۹۰ ر).

شاه علی از ۴۶۰ سرگذشت مذکور در مجالس‌النفایس ۴۵۳ سرگذشت را مجموعاً در هر دو تحریر ترجمه کرده و سرگذشت سید ابراهیم مشعشع را از مجلس دوم به مجلس چهارم انتقال داده است. همچنین از ۲۲ سرگذشت مجلس هفتم فقط ۱۳ سرگذشت در نسخه‌ها باقی مانده و بقیه سرگذشت‌ها از انتهای دو نسخه افتاده است.

ب. نسخه‌شناسی

از ترجمه شاه علی تاکنون دو نسخه خطی شناسایی و معرفی شده است:

۱. نسخه شماره N. C. ۱۹۶۴-۲/۸ در موزه ملی شهر کراچی در پاکستان که ۴۹ برگ و هر صفحه آن ۱۹ سطر دارد. تاریخ کتابت ندارد، اما محمد صالح بن یوسف حاجی بخاری متن آن را با خط نستعلیق در قرن ۱۱ ق کتابت کرده است (اشرف، ۱۹۷۱، ج ۱: ۱۳۰؛ نوشاهی، ۱۳۶۲: ۸۰۲). یک صفحه از آغاز این نسخه افتاده و متن موجود آن چنین است: «... در دفاتر ایام و صحایف دوران مکتوب و مسطور باشد» (امیر علی شیر نوایی، ۱۱ ق الف: ۱ ر)، اما انجام آن سالم و چنین خاتمه پذیرفته است: «تمام شد ترکی امیر علی شیر به فارسی در [سنه ثلاث] و ثمانین و تسعمائه...»

چون فارسی رقم زده از بهر آن گرفت تاریخ او رقم زده ترکی به فارسی»

(همان: ۴۹ ر)

علاوه بر اولین صفحه افتاده، یک برگ از مجلس هفتم این نسخه نیز افتادگی دارد، یعنی از آغاز مصراع دوم بیت بایسنغرمیرزا تا پایان عنوان سرگذشت شاه غریب میرزا در بین برگ‌های ۴۷ پ-۴۸ ر. اندازه کاغذ این نسخه ۲۴,۲۱۸,۸ سانتیمتر و عناوین و سرفصل‌های آن با شنگرف است. متن نسخه مجدول است، اما تقریباً تمام صفحات رطوبت‌دیده و کرم‌خورده است و برخی از صفحات با چسب مرمت شده است (اشرف، ۱۹۷۱، ج ۱: ۱۳۱). ترقیمه کاتب نسخه چنین است: «تمت الکتاب بعون الملک الوهاب علی ید الفقیر الحقیر المذنب الراجی إلى رحمۃ الله الباری، محمد صالح بن یوسف الحاجی البخاری» (امیر علی شیر نوایی، ۱۱ ق الف: ۴۹ ر).

۲. نسخه شماره Or. 3396 (ردیف ۱۰۴) در کتابخانه ملی لندن (موزه بریتانیا) که ۱۰۱ برگ و هر صفحه آن ۱۳ سطر دارد (ریو، ۱۸۹۵: ۷۱). آغاز نسخه سالم و این چنین است: «بعد از حمد معبود و درود نبی عاقبت محمود نموده می‌آید» (امیر علی شیر نوایی، ۱۱ ق ب: ۱ پ)، اما از اواسط سرگذشت الغ بیگ میرزا در مجلس هفتم تا پایان کتاب را ندارد و تاریخ کتابت و نام کاتب هم معلوم نیست: «با وجود این کمالات، گاهی به نظم نیز التفات می‌فرمود و این مطلع از اوست، شعر...» (همان: ۱۰۰ پ). علاوه بر افتادگی صفحات پایانی، صفحاتی از مجلس سوم و چهارم این نسخه نیز افتادگی دارد. خط نسخه نستعلیق نازیبا و اندازه کاغذ آن ۷,۵۴,۵ اینچ است (ریو، ۱۸۹۵: ۷۱). این نسخه تاریخ کتابت ندارد، اما به نظر می‌رسد که اندکی پس از نسخه کراچی در قرن ۱۱ ق کتابت شده است.

این نسخه برخلاف نسخه اول از غلط‌ها و لغزش‌های کتابت در امان نمانده که مهمترین آنها عبارت‌اند از:

- غلط‌های املایی مثل نصر= نثر، طابع= تابع، غزوبین= قزوبین، واسته= واسطه و...

- افتادگی یک یا دو حرف از آغاز، میان و پایان کلمات مانند دوین= تدوین، شطبغان= خوش طبعان، جانی= جوانی، مقانت= مقارنت و...

- افزودن یک یا دو حرف به کلمات مثل مدرّس = مدرّس، نیابیت = نیابت، فارغ = فارغ، نادمی = نامنی و...
- تحریف یا تغییر در حروف کلمات مانند اندس = اندک، حیدو = حیدر، فضیلات = فضیلت و...
- تصحیف یا کم و زیاد و جابه‌جا کردن نقطه‌های کلمات مثل طبش = طبس، جدایا = خدا یا، طراقت = ظرافت، کیمان = کتمان، بازک = نازک و...
- فقدان نقطه در کلمات مانند صورت بینقطه النجق، شلائین، خال، فرخ و...
- کتابت مکرر کلمات مانند مولانا یحیی سیبک یحیی سیبک، قدسی هروی هروی، در دیوان در دیوان.
- گونه زبانی کاتب که شباهت فراوانی به فارسی رایج در آسیای مرکزی دارد، اما نقشی در تغییر معنا ندارد:
- الف. تبدیل مصوت «ی» به کسره و بالعکس مانند زلوچه = زیلوچه، چچکتویی = چیچکتویی، میرغنی = مرغنی، علوی همت = علو همت و...
- ب. تبدیل ضمه به مصوت «او» و بالعکس مانند قومی = قمی، دوکان = دکان، تورب = توروب، قلاچ = قولاج و...
- ج. افزودن «ه» غیر ملفوظ به کلمات مثل پرده‌گیان = پردگیان، حقیرجئه‌گی = حقیرجئی، پیداشده‌گی = پیداشدگی و...
- د. حذف «ی» نکره از اسم یا افزودن آن به اسم مانند مرد = مردی، فاضلی = فاضل، نیمشب = نیمشب، دیوانی = دیوان و...
- واو عطف که گاه از اول کلمات و جملات معطوف حذف و گاهی نیز جایگزین نقطه شده و جملات را به هم متصل کرده است.
- کلمات یکسان یا همسان مثل گویا = گویا، لیکن = ولیکن، مفیده = مفید و...
- سهویات بیش از حد ابیات ترکی که نشانگر عدم آشنایی کاتب نسخه لندن با این زبان است.

۲-۳. ضرورت و روش تصحیح ترجمه شاه‌علی

در مقاله دیگری به ضرورت و نیاز به روش تصحیح تازهای از مجالس‌النفایس پرداخته شد، اما ترجمه‌های این تذکره در سنت تذکره‌نویسی و تالیف تاریخ ادبیات‌های فارسی بیشتر از متن ترکی استفاده شده است، زیرا بیشتر فارسی‌زبانان با گویش جغتایی آشنایی ندارند و معمولاً از طریق ترجمه فخری، یعنی لطایف‌نامه از مجالس‌النفایس بهره‌مند شده‌اند. البته این بدان معنا نیست که ترجمه‌های دیگر تذکره امیر علی‌شیر ارزش و اهمیت ندارند یا همه محتوایی یکسان دارند، بلکه هر کدام از ترجمه‌ها برگرفته از ذهن و زبان خاص هر مترجم است و از لحاظ لفظ و معنا با هم تفاوت دارند. محدوده جغرافیایی ترجمه فخری، قزوینی و شاه‌علی به ترتیب در هرات، استانبول و بلخ نیز در میزان آشنایی آنها با زبان فارسی و ترکی تأثیرگذار بوده و این موضوع به تفاوت ترجمه‌ها منجر شده است.

همچنین سنت ترجمه نزد متقدمین نوعی ترجمه مفهومی یا آزاد بوده و مترجم با حذف، اضافه و تغییر مطالب در متن تصرف می‌کرده است، بنابراین متون ترجمه‌شده کهن را باید ترجمه-تالیف یا با اندکی تسامح، آثاری مستقل از متن مبدا و دیگر ترجمه‌ها دانست که این امر ضرورت تصحیح و تحقیق جداگانه هر ترجمه را دوچندان می‌کند، به‌ویژه که لازم است ترجمه‌ها با رویکرد تطبیقی هم بررسی شوند، مثلاً تفاوت بین متن مجالس‌النفایس و سه ترجمه قزوینی، فخری و شاه‌علی در دو نمونه زیر مشهود است:

مجالس‌النفایس:

مولانا غیاث‌الدین طالبعلم و خوش‌طبع یکیت دور. حالا طبابتقه مشغول دور و شهرتی طبابتقه اوزکا ایشلاردین کوپراک دور

بلکه رسایل تصنیف قلیب‌دور. نظملاردا حضرت شیخ‌نیک مخزنالاسرار غه تتبع قلیب‌دور؛ رنگین و هموار آیتیب‌دور (امیر علی شیر نوایی، بیتا: ۶۸۰)

مولانا غیاث‌الدین جوانی طالبعلم و خوش‌طبع است. حالا به طبابت مشغول است و شهرتش به طبابت از دیگر کارها بیشتر است بلکه رسایل تصنیف کرده است. در نظم‌ها تتبع مخزنالاسرار حضرت شیخ کرده است؛ رنگین و هموار گفته است. [۱].

- هشت‌بهشت: «مولانا غیاث‌الدین جوانی است خوش‌طبع و خوشفهم و به صنعت طبابت در کمال حذاقت مشغول است و قوت نظم او نیز قوی است و تتبع خمسه نیکو کرده» (همان، ۱۴۰۰: ۲۲۵).

- لطایف‌نامه: «مولانا غیاث‌الدین محمد جوان خوش‌طبع است و طالب علمی نیز کرده و در طبابت شهرت دارد و در آن باب رسائل نوشته و در نظم، مخزنالاسرار شیخ نظامی را تتبع کرده و هموار و رنگین گفته» (همان، ۱۳۹۸: ۲۵۱).

- ترجمه شاه‌علی:

مولانا غیاث‌الدین طالبعلم و خوش‌طبع است و حالا به طبابت مشغولی می‌نماید و از هنرهای دیگر به طب بیشتر شهرت یافته است، بلکه در آن فن رسایلی تصنیف کرده و در نظم تتبع مخزنالاسرار حضرت شیخ نظامی نموده، بسی هموار می‌گوید (همان، ۱۱ ق الف: ۳۷).

مجالس النفایس:

بایسنغرمیرزا خوش‌طبع و سخی و عیاش و هنرپرور پادشاه ایردی. خطاط و نقاش و گوینده‌دین مونچه بینظیر کیشی کیم انینک تربیتیدین آراغه کیردی، معلوم ایماس کیم هیچ پادشاه زمانی‌دا پیدا بولمیش بولغای. اولجه امکانی بار عالم‌نی خوشلوق بیلا اوتکاردی. دیرلار کیم بو مطلع انینک دور (همان، بیتا: ۶۸۶)

[بایسنغرمیرزا پادشاهی خوش‌طبع و سخی و عیاش و هنرپرور بود. از خطاط و نقاش و گوینده اینمقدار مرد بینظیر که از تربیت او به میان آمد، معلوم نیست که در زمان هیچ پادشاهی پیدا شده باشد. آنمقدار - که- امکان دارد، عالم را با خوشی گذرانید. می‌گویند که این مطلع از اوست].

- هشت‌بهشت:

بایسنغرمیرزا پادشاهی عیاش و خوشباش بوده و مردم اوپاش قلاش را دوست می‌داشته و بسیار تربیت اهل فضل و هنر نیز می‌کرده و از این جهت اصناف هنرها در زمان او به حد اعلی رسیده و هنرمندان بیمثل در زمان او پیدا شده‌اند و هرگز پادشاهی به عیش و عشرت و شادکامی او نبوده و این مطلع و تخلص نیکو از اوست (همان، ۱۴۰۰: ۲۶۹).

- لطایف‌نامه:

بایسنغرمیرزا پادشاه خوش‌طبع و سخی و عیاش و هنرپرور بود و چندان خطاط و نقاش و سازنده و گوینده بینظیر که به تربیت او در نشو و نما آمدند، در زمان هیچ پادشاه معلوم نیست که پیدا شده باشد و آن قدر که ممکن بود، عالم را به خوشی گذرانید. این مطلع از اوست (همان، ۱۳۹۸: ۲۹۲).

- ترجمه شاه‌علی:

بایسنغرمیرزا پادشاه خوش‌طبع سخا پیشه و عیاش هنرپرور بود. این همه خطاط و نقاش و سازنده و گوینده که از تربیت او پیدا شدند، معلوم نیست که در زمان هیچ پادشاهی پیدا شده باشد و چندانکه امکان داشت، عالم را به خوشی گذراند و این

مطلع از اوست (همان، ۱۱ ق الف: ۴۷ پ).

ترجمه شاه‌علی نسبت به ترجمه قزوینی و فخری دو خصوصیت مهم دارد:

۱. شاه‌علی بیشتر ابیات ترکی را به نظم فارسی ترجمه کرده که دو مترجم قبلی چنین کاری اصلاً انجام نداده‌اند، مثل ترجمه ابیات ترکی مولانا امیری، حاجی ابوالحسن، مولانا قطبی، مولانا نعیمی، مولانا لطفی و... (همان: ۵، ۶، ۷، ۱۳ پ).
 ۲. قزوینی و فخری سرگذشت شاعران معاصرشان را نیز به ترجمه خود افزوده‌اند، اما شاه‌علی فقط به ترجمه سرگذشت‌های مذکور در مجالس‌النفایس پرداخته و هیچ سرگذشتی را به ترجمه خود نیفزوده است؛ در عوض ترجمه او مشتمل بر سرگذشت‌های بیشتری از تذکره امیر علی‌شیر است و فقط هشت سرگذشت را به فارسی برگردانده، اما قزوینی و فخری به ترتیب ۷۴ و ۵۸ سرگذشت را ترجمه نکرده‌اند و ترجمه شاه‌علی از این لحاظ نسبت به دو ترجمه قبلی کاملتر است.
- شاه‌علی در چند مورد معدود ابیات بیشتری از برخی شاعران را به ترجمه خود اضافه یا جایگزین ابیات مجالس‌النفایس کرده است، مثلاً

- این دو بیت

«گر نقاب از روی جان‌بخش تو یک دم برفتند / رسم مردن دیگر از اولاد آدم برفتند
شیوه عاشق‌کشی رسمی‌ست خوبان را قدیم / نوبت من چون رسد ترسم که آن هم برفتند»

از شیخ آذری را جایگزین این بیت او در مجالس‌النفایس کرده است:

«باز شب شد چشم من میدان گریه آب زد / سیل اشک آمد شبیخون بر خیال خواب زد»

(همان: ۳ ر).

- ابیات بعدی این مطلع

از مولانا لطفی را که مولانا جامی تکمیل و به دیوان خود اضافه کرده، اما در مجالس‌النفایس فقط مطلع آن ذکر شده، به ترجمه خود اضافه کرده است (همان ب: ۳۵ ر).

۳. نتیجه‌گیری

شاه‌علی بن عبدالعلی، چهارمین مترجم مجالس‌النفایس امیر علی‌شیر نوایی است که ترجمه خود را در سال ۹۸۳ ق انجام داده است. از این ترجمه تا کنون دو نسخه خطی باقی مانده که یکی در کتابخانه ملی لندن محفوظ است و با وجود اینکه از آخر افتادگی دارد و تاریخ ترجمه و کتابت آن معلوم نیست، اما مشخصات مترجم در صفحات ابتدایی آن ذکر شده است. نسخه دوم در کتابخانه موزه ملی کراچی نگهداری می‌شود و با وجود اینکه پایان آن سالم و شامل تاریخ تألیف و کتابت است، اما صفحات ابتدایی آن افتادگی دارد و فاقد مشخصات مترجم است؛ همین موضوع باعث شده تا برخی از فهرست‌نویسان این نسخه را به اشتباه ترجمه دیگری از مجالس‌النفایس بدانند. هر کدام از این دو نسخه تحریرهایی جداگانه از ترجمه شاه‌علی است که تفاوت‌های چشمگیری در آنها وجود دارد، به‌طوری که گاه برخی از جملات در دو نسخه با یکدیگر اختلاف دارد، گاه جملات یا ابیاتی از یکی از نسخه‌ها حذف شده، گاهی نیز برخی از سرگذشت‌ها به‌طور کامل از یکی از نسخه‌ها حذف شده است. در هر حال شاه‌علی از ۴۶۰ سرگذشت مجالس‌النفایس ۴۵۳ سرگذشت را مجموعاً در هر دو تحریر ترجمه کرده و نسبت به ترجمه‌های قبلی، هشت‌بهشت و لطایف‌نامه شامل سرگذشت‌های بیشتری از تذکره امیر علی‌شیر است. روش ترجمه شاه‌علی برخلاف اذعان او، نه کاملاً مضمونی است و نه

بدون کاستی بلکه هم مخلوطی از ترجمه مضمونی و تحت‌اللفظی است و هم برخی از سرگذشت‌ها یا به‌طور کامل یا بخشی از آنها ترجمه نشده است. شاه‌علی بسیاری از ابیات ترکی مجالس‌النفایس را هم به فارسی ترجمه کرده است، کاری که مترجمان قبلی، قزوینی و فخری در هشت‌بهشت و لطایف‌نامه بدان توجه نداشته‌اند.

قدردانی

لازم می‌دانم که از سه بزرگوار که در تهیه تصویر نسخه‌های خطی ترجمه شاه‌علی از هیچ کمکی دریغ نکردند، بی‌نهایت سپاسگزارم: سرکار خانم دکتر اورسالا سیمز-ویلیامز^۱، متصدی زبان‌های ایرانی در کتابخانه بریتانیا؛ جناب آقای واجد جواد، صدر انجمن ترقی اردو پاکستان، سرکار خانم دکتر فاطمه حسن، متولی انجمن ترقی اردو پاکستان.

پی‌نوشت

۱. نویسنده همین مقاله ترجمه چهارم و هفتم را در نوبت چاپ قرار داده و مشغول تصحیح ترجمه سوم است (ترجمه هفتم در اصل تصحیح متن جغتایی مجالس‌النفایس بر اساس نسخه‌های اقدم و معتبر همراه با ترجمه تحت‌اللفظی متن تصحیح‌شده آن است).

2. Charles Rieu.

3. Ashraf.

4. Ursula Sims-Williams.

منابع

- اختر هوگلی، قاضی محمدصادق خان (۱۳۹۲) تذکره آفتاب عالم‌تاب، به تصحیح مریم برزگر، ج ۲، تهران: سفیر اردهال.
- امیر علی‌شیر نوایی، علی‌شیر ابن کیچکنه (۱۳۹۸) لطایف‌نامه: ترجمه مجالس‌النفایس، ترجمه فخری هروی، تصحیح و تحقیق هادی بیدکی، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار با همکاری سخن.
- امیر علی‌شیر نوایی، علی‌شیر ابن کیچکنه (۱۴۰۰) هشت‌بهشت: ترجمه مجالس‌النفایس، ترجمه حکیم قزوینی، تصحیح و تحقیق هادی بیدکی، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار با همکاری سخن.
- امیر علی‌شیر نوایی، علی‌شیر بن کیچکنه (بی‌تا) مجالس‌النفایس، نسخه خطی، مجموعه روان‌کوشکو در کتابخانه موزه توپقاپی‌سرای، R. ۱۷/۸۰۸.
- امیر علی‌شیر نوایی، علی‌شیر بن کیچکنه (۱۱ق الف) مجالس‌النفایس، نسخه خطی، ترجمه شاه‌علی بن عبدالعلی، کتابخانه موزه ملی کراچی، N. C. ۱۹۶۴-۲/۸.
- امیر علی‌شیر نوایی، علی‌شیر بن کیچکنه (۱۱ق ب) مجالس‌النفایس، نسخه خطی، ترجمه شاه‌علی بن عبدالعلی، لندن: کتابخانه ملی (موزه بریتانیا)، Or. ۳۳۹۶.
- امیر علی‌شیر نوایی، علی‌شیر بن کیچکنه (۱۳۶۳) مجالس‌النفایس، ترجمه فخری و قزوینی، به اهتمام علی‌اصغر حکمت، تهران: کتابفروشی منوچهری.
- امین احمد رازی (۱۳۸۹) هفت‌قلیم، به تصحیح محمدرضا طاهری، ج ۱، تهران: سروش.
- بداونی، عبدالقادر بن ملوک‌شاه (۱۳۸۰) منتخب‌التواریخ، به تصحیح مولوی احمدعلی صاحب و مقدمه و اضافات توفیق ه. سبحانی، ج ۲-۳، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بیدکی، هادی (۱۳۹۶) «بررسی و بازشناسی دومین ترجمه مجالس‌النفایس امیر علی‌شیر نوایی»، علوم ادبی، ش ۱۱، ص ۵۳-۸۳.
- حائری، عبدالحسین (۱۳۴۷) فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، ج ۱۰، ب ۲، تهران: مجلس شورای ملی.
- زامباور (۲۵۳۶) نسب‌نامه خلفا و شهریاران و سیر تاریخی حوادث اسلام، ترجمه محمدجواد مشکور، تهران: مروی.

شاه‌بیگ کابلی، شاه‌علی بن بنده‌علی (۱۰ق) معیارالدره، نسخه خطی، کتابخانه مجلس شورای اسلامی تهران، ۳۲۵۰. کامی قزوینی، علاءالدوله (۱۳۹۵) نفایسالماثر، به تصحیح سعید شفیعیون، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی. گلچین معانی، احمد (۱۳۵۰) تاریخ تذکره‌های فارسی، ج ۲، تهران: دانشگاه تهران. لینیپول، استنلی (۱۳۶۳) طبقات سلاطین اسلام، ترجمه عباس اقبال، تهران: دنیای کتاب. مصحفی همدانی، شیخ غلام (۱۳۸۸) عقد ثریا، به اهتمام محمدکاظم کهدویی، قم: بخشایش. منشی، محمدیوسف بن خواجه بقا (۱۳۸۰) تذکره مقیم‌خانی، به تصحیح فرشته صرافان، تهران: میراث مکتوب. نوشاهی، عارف (۱۳۶۲) فهرست نسخه‌های خطی فارسی موزه ملی پاکستان، کراچی، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان. هروی، نظام‌الدین احمد (۱۹۳۱) طبقات اکبری، به تصحیح بی. دی. ای. ام. آی. سی. اس، ج ۲، کلکته: بیتست میشن. پایگاه مجلات تخصصی نور، وبسایت تخصصی (آخرین بازنگری ۱۵ مهر ۱۴۰۳) <noormags.ir> پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات علمی ایران، وبسایت تخصصی (آخرین بازنگری ۱۵ مهر ۱۴۰۳) <irandoc.ac.ir> سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، وبسایت تخصصی (آخرین بازنگری ۱۵ مهر ۱۴۰۳) <nlai.ir>

References

- Akhtar Hoogely, Q. M. S. K. (2013). Tazkareh Aftab-e Alamtab (M. Barzegar, ed.) (Vol. 2). Tehran: Safir Ardehal. [In Persian]
- Amin Ahmad Razi. (2010). Haft-Eqlim, (M. R. Taheri, ed.) (Vol. 1). Tehran: Soroush. [In Persian]
- Amir AliShir Nawayi, A. S. K. (11 AH). Majalis al-Nafayes, (S. ibn Abdul-Ali, trans.). Karachi National Museum Library, N. C. 8/2-1964. [In Persian]
- Amir AliShir Nawayi, A. S. K. (11 AH B). Majalis al-Nafayes (S. A ibn Abdul-Ali, trans.). London: National Library (British Museum), Or. 3396. [In Persian]
- Amir AliShir Nawayi, A. S. K. (1984). Majalis al-Nafayes (Fakhri and Qazvini, trans.) (A. A. Hekmat, ed.). Tehran: Manoochehri Bookstore. [In Persian]
- Amir AliShir Nawayi, A. S. K. (2019). Latayefnameh; Translation of Majalis al-Nafayes (F. Heravi, trans.) (H. Bidaki, ed.). Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation in Collaboration with Sokhan. [In Persian]
- Amir AliShir Nawayi, A. S. K. (2021). Hasht-Behesht: Translation of Majalis al-Nafayes (H. Qazvini, trans.) (H. Bidaki, ed.). Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation in Collaboration with Sokhan. [In Persian]
- Amir AliShir Nawayi, A. S. K. (n. d.). Majalis al-Nafayes, Manuscript, Ravan-Kushko collection in Topkapi-Sarai Museum Library, R. 808/17. [In Persian]
- Ashraf, M. (1971). Persian Manuscripts in the National Museum of Pakistan at Karachi (Vol. 1). Karachi: National Museum of Pakistan.
- Badauni, A. Q. M. (2001). Montakhab al-Tavarikh (M. A. A. Sahib & T. H. Sobhani, eds.) (Vols. 2-3). Tehran: Association of Cultural Artifacts and Treasures. [In Persian]
- Bidaki, H. (2017). "Examination and Recognition of the Second Translation of Amir AliShir Nawayi's Majalis al-Nafayes". Literary Sciences, no. 11: pp. 53-83. [In Persian]
- Database of Noor specialized magazines, specialized website (last revised on October 6, 2024) <noormags.ir> [In Persian]
- Golchin Ma'ani, A. (1971). History of Persian Tazkarehs (Vol. 2). Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Ha'eri, A. H. (1968). Catalog of the National Assembly Library (Vol. 10, part 2). Tehran: National Assembly. [In Persian]

- Heravi, N. A. (1931). *Tabaghat-e Akbari* (B. D. E. M. I. C. S, ed.) (Vol. 2). Calcutta: Baptist Mission. [In Persian]
- Kami Qazvini, A. D. (2016). *Nafayes al-Ma'aser* (S. Shafieyoun, ed.). Tehran: Library of the Islamic Council. [In Persian]
- Lin-Pool, S. (1984). *Tabaghat of Sultans of Islam* (A. Eghbal, ed.). Tehran: Donya-e Ketab. [In Persian]
- Monshi, M. Y. K. B. (2001). *Tazkareh Moghim-Khani* (F. Sarrafan, trans). Tehran: Miras-e Maktoob. [In Persian]
- Mushafi Hamedani, S. G. (2009). *Aghd-e Soraya* (M. K. Kahdooei, ed.). Qom: Bakhshayesh. [In Persian]
- Noshahi, A. (1983). *Catalogue of Persian Manuscripts of the National Museum of Pakistan, Karachi*. Islamabad: Persian Research Center of Iran and Pakistan. [In Persian]
- Organization of Documents and National Library of the Islamic Republic of Iran, specialized website (last revised on October 6, 2024) <nlai.ir> [In Persian]
- Research Institute of Scientific Information Science and Technology of Iran, specialized website (last revised on October 6, 2024) <irandoc.ac.ir> [In Persian]
- Rieu, C. (1895). *Supplement to the Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*. London: The British Museum.
- Shah-Beyg Kabuli, S. B. A. (10 AH). *Me'yar al-Dorra* [Manuscript]. Tehran: Islamic Council Library, 3250. [In Persian]
- Zambavar. (1977). *The Genealogy of Caliphs and Rulers and the Historical Course of Islamic Events* (M. J. Mashkoor, trans). Tehran: Marvi. [In Persian]